

Mirja Jarak

Ranokršćansko slikarstvo i skulptura u Iliriku u doba sv. Jeronima*

Jarak, Mirja, dr., redovita profesorica, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za arheologiju, HR-10000 Zagreb, Ivana Lučića 3, mjarak@ffzg.hr

Ranokršćansko slikarstvo i skulptura u Iliriku u doba sv. Jeronima

U doba djelovanja sv. Jeronima, tijekom druge pol. 4. i u prvim desetljećima 5. st., u cijelom Iliriku dolazi do razvoja ranokršćanske umjetnosti. Vidljive su, ipak, razlike između pojedinih provincija, uvjetovane različitim povijesnim okolnostima. Zbog širine teme, u radu se od ranokršćanskog slikarstva i skulpture obrađuju samo oslikane grobnice i plastika sarkofaga. Iako sv. Jeronim nije posebno komentirao slikarstvo i skulpturu u Iliriku, ističe se povezanost nekih motiva s njegovim tekstovima.

Ključne riječi: Ilirik, ranokršćanska umjetnost, sv. Jeronim, oslikane grobnice, sarkofazi

Jarak, Mirja, PhD, full professor, Faculty of Humanities and Social Sciences of the University of Zagreb, Archaeological Department, HR-10000 Zagreb, Ivana Lučića 3, mjarak@ffzg.hr

Early Christian paintings and sculpture in Illyricum in St Jerome's time

During the second half of the 4th and first decades of the 5th century, in St Jerome's time, early Christian art at the territory of Illyricum was a subject of rich development. Differences among particular provinces, caused by different historical circumstances, were, nevertheless, visible. In the article, the broad fields of early Christian paintings and sculpture are presented by means of smaller groups of painted tombs and sarcophagi reliefs. Although St Jerome didn't specially comment paintings and sculpture in Illyricum, some of the images on the preserved monuments could be interpreted in the context of his words.

Key words: Illyricum, early Christian art, St Jerome, painted tombs, sarcophagi.

* Članak se temelji na radu predstavljenom na međunarodnom simpoziju o 1600. godišnjici Jeronimove smrti, Hieronymus noster, Ljubljana, 24.-26. listopada 2019.

U Iliriku u 4. i početkom 5. stoljeća dolazi do prvog procvata crkvene arhitekture. To se posebno odnosi na zapadne provincije, s izuzetkom Dalmacije gdje ostaci građevina iz ranoga razdoblja ipak nisu mnogobrojni, osobito u komparaciji sa 6. stoljećem i crkvenom arhitekturom justinijanovog doba. Kako su slikarstvo i skulptura, s nekim izuzecima poput zidanih oslikanih grobnica i sarkofaga, vezani uz crkvenu arhitekturu, različit stupanj sačuvanosti crkvenih građevina ranijega razdoblja na području Ilirika utječe na neminovno fragmentarnu sliku o crkvenom slikarstvu i skulpturi navedenog doba. Zbog toga, kao i zbog širine teme, u ovom radu problematika ranokršćanskog slikarstva i skulpture dotaknuta je kroz osvrt na oslikane grobnice i sarkofage datirane u drugu pol. 4. i rano 5. stoljeće. To doba, koje je ujedno i doba djelovanja sv. Jeronima, predstavlja svojevrsni prijelazni period između rane konstantinovske umjetnosti i kasnije faze iz druge pol. 5. i osobito 6. stoljeća. U stilskom pogledu, riječ je o jasno izdvojenom razdoblju koje ima svoje specifičnosti i koje se u povijesti umjetnosti i arheologiji izdvaja kao teodozijansko doba ili drugi veliki period u razvoju umjetnosti u kasnoj antici, uz raniju konstantinovsku (prvi period) i kasniju justinijansku umjetnost (treći period).

Osim stilskih obilježja koja su posebno izražena u oblikovanju skulpture,² teodozijansko doba karakterizira i prevladavanje određenih tematskih sadržaja, što je ponovno posebno izraženo u području skulpture. Temeljna teološka ideja koja se manifestira u različitim umjetničkim djelima jest ideja Kristova veličanstva, *Maiestas Domini*. Varijacije prikaza koje upućuju na ideju Kristova veličanstva osobito su zastupljene u brojnim figuralnim reljefima na sarkofazima Teodozijeve doba (Slika 1). Teme poput *Basilica caelestis* i *Traditio legis*, izražavaju ideju Kristova veličanstva.

¹ O tome svjedoče datacije crkvene arhitekture u arheološkoj literaturi. U Dalmaciji prevladavaju datacije u 6. st., o čemu usp. Chevalier, *Ecclesiae Dalmatiae, passim*. U panonskim i noričkim provincijama, koje su ranije naseljene novim barbarskim stanovništvom, 6. st. nije moglo biti doba najvećeg procvata te se ističu ranije datirane građevine o čemu usp. primjerice Severin – zwischen Römerzeit und Völkerwanderung, str. 300-336; Ciglencčki, *Višinske utrdbe, passim*; Popović, *Die süddanubischen Provinzen*, str. 95-139; Knific, Sagadin, *Pismo brez pisave, str. 12-28*; Tóth, *Das Christentum*, str. 241-272; Migotti, *Evidence for Christianity, str. 19-28*; Gáspár, *Christianity in Roman Pannonia, passim*. Općenito o kasnoj antici na području zapadnoiliričkih provincija usp. Bratož, *Med Italijo in Ilirikom, passim*. O arhitekturi na području istočnog Ilirika usp. primjerice Hoddinott, *Early Byzantine churches, passim*; Popović, Kondić, *Caričin Grad, passim*; Kourkoutidou-Nikolaïdou, Tourta, *Wandering in Byzantine Thessaloniki, passim*.

² Kollwitz, *Oströmische Plastik, passim*.

³ O temama i tematskim ciklusima u ranokršćanskoj i srednjovjekovnoj umjetnosti usp. višetomno djelo Schiller, *Ikongraphie der christlichen Kunst*.

Ista ideja ostvaruje se i simboličkim prikazima, osobito prikazima kristograma i križa, na brojnim kasnoantičkim spomenicima, ne samo iz Teodozijeve doba.

Slika 1: Rim, detalj oštećenog sarkofaga sa stupovima sa središnjim motivom Krista na Rajskom brijegu. Preuzeto iz: Friedrich Gerke, *Christus in der spätantiken Plastik*. Berlin, 1941, Sl. 61.

U ovome radu, koji tematizira ranokršćansko sepulkralno slikarstvo i skulpturu, posebno će biti istaknuti motivi koji se povezuju s tekstovima sv. Jeronima. Iako nije riječ o Jeronimovim komentarima konkretnih spomenika u Iliriku, njegovi navodi

mogu se povezati s nekoliko zanimljivih spomenika iz toga područja. Jeronimovi tekstovi omogućavaju precizniju interpretaciju sadržaja prikaza, a u slučaju freske s Jonom (*Sopiana*) i preciznu dataciju spomenika.

Ranokršćanske oslikane grobnice

Ranokršćanske oslikane grobnice poznate su s brojnih lokaliteta, kako u istočnim tako i u zapadnim dijelovima Ilirika.⁴ Brojnošću i sačuvanošću fresaka posebno se ističu dva značajna grada – *Sopiana* i *Thessalonika*. Dok u panonskom središtu provincije Valerije oslikane grobnice pripadaju užem vremenskom periodu, u Solunu je upotreba i oslikavanje zidanih grobnica dugotrajno događanje protegnuto u periodu od oko 1000 godina, od kraja 2. st. do kraja srednjebizantskog razdoblja.⁵ U tom dugom stvaralaštvu bilo je moguće izdvojiti grobnice odnosno freske datirane od sredine 4. do sredine 5. stoljeća, koje u kontinuiranom nizu s prethodnim i kasnijim kršćanskim slikarstvom govore o stilskim i ikonografskim obilježjima ranokršćanske i bizantske umjetnosti.

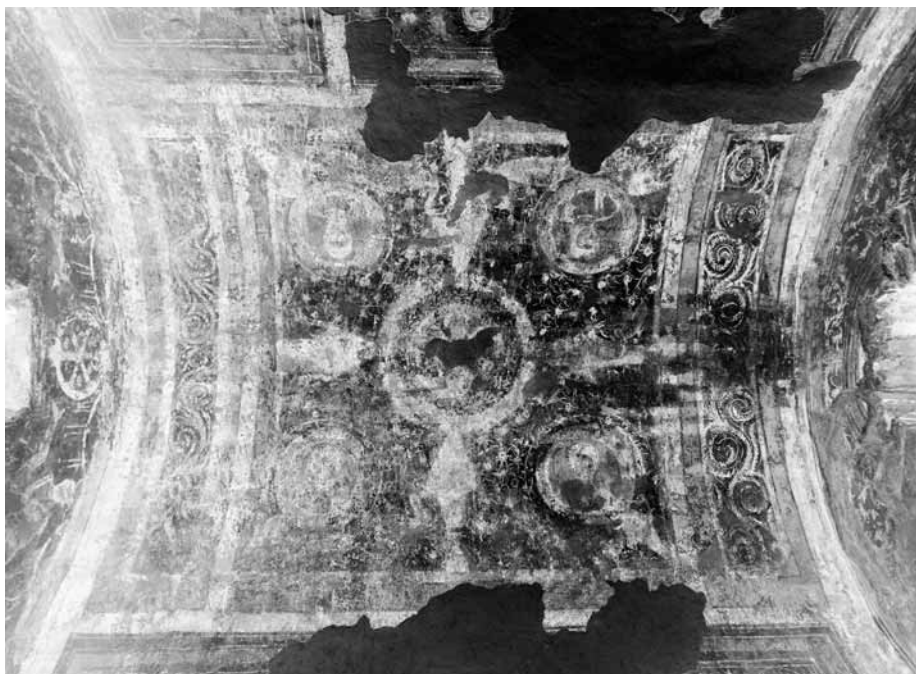
Oslikane grobnice iz Pečuha datiraju se u drugu pol. 4. i rano 5. st. Grad je posebno istaknut po brojnosti presvođenih zidanih grobnica od kojih je poznato više od 30, a otkrića su se događala i u 21. st. Oslikan je ipak manji broj grobnica, preciznije njih četiri. To su grobnice br. I, II, XX i XXXIII.

U grobnicama br. II i XX prikazan je motiv rešetke, prisutan na mnogim ranokršćanskim lokalitetima, ne samo u oslikanim grobnicama nego i na zidovima crkvenih građevina. Taj motiv ima značenje Rajske ograde i upućuje na Uskrsnuće i Vječni život.

Bogatstvom fi guralnih prikaza ističu se grobne komore I i XXXIII. Grobnica br. I, otkrivena 1782., poznata je po fi guralnom prikazu apostola Petra i Pavla u zidanoj niši nasuprot ulazu u grobnicu (Slika 2). Apostoli ukazuju na središnji kristogram kao znak Uskrsnuća i Spasenja. Scena je povezana s motivom *Traditio legis*. I drugi prikazi, kako fi guralni tako i simbolički, u grobnici br. I upućuju na ideje Spasenja i obećanog Raja. Pored apostolskih prvaka ističu se i fi guralni motivi na svodu komore i scena s Jonom na istočnom zidu, koja prema navodima u literaturi ima posebnu važnost za dataciju fresaka u sam kraj 4. st. (Slika 3).

⁴ Podjela na istočni i zapadni dio, kao što je poznato, nije samo geografska oznaka, nego je Ilirik tijekom kasne antike bio administrativno podijeljen i na njegovom teritoriju postojale su različite dijeceze. Zavisno od političke situacije dolazilo bi do promjena u položaju pojedinih dijelova Ilirika. U ranome 4. st. dešavalo se da zapadne provincije priznaju vlast istočnoga vladara, primjerice Licinija. Teritorijalno-administrativne podjele mogle su imati konzekvencije i u sferi umjetnosti, u smislu veće ili manje izraženosti stilskih i ikonografskih utjecaja. O teritorijalno-administrativnim promjenama u Iliriku u 4. st. usp. Cedilnik, Ilirik med Konstantinom, *passim*; Jones, *The Later Roman Empire*, str. 1451-1457. Poznato je da su se u literaturi vodile rasprave o vremenu priključenja provincije Dalmacije Istočnom Carstvu (u 5. st.), o čemu je pregledno pisao J. Ferluga.

⁵ Za *Sopiana* usp. primjerice Visy, *The Late Roman*, str. 68-76; Hudák, Nagy, *Early Christian burial chambers*, str. 77-83; Gábor, *Early Christian Buildings*, str. 39-47. Za Solun usp. Marki, *La nécropole de Thessalonique*, str. 243-246. Fotografi je fresaka iz Pečuha, uvrštene u ovaj članak, poslao mi je dr. Levente Nagy, na čemu mu najsrdačnije zahvaljujem!

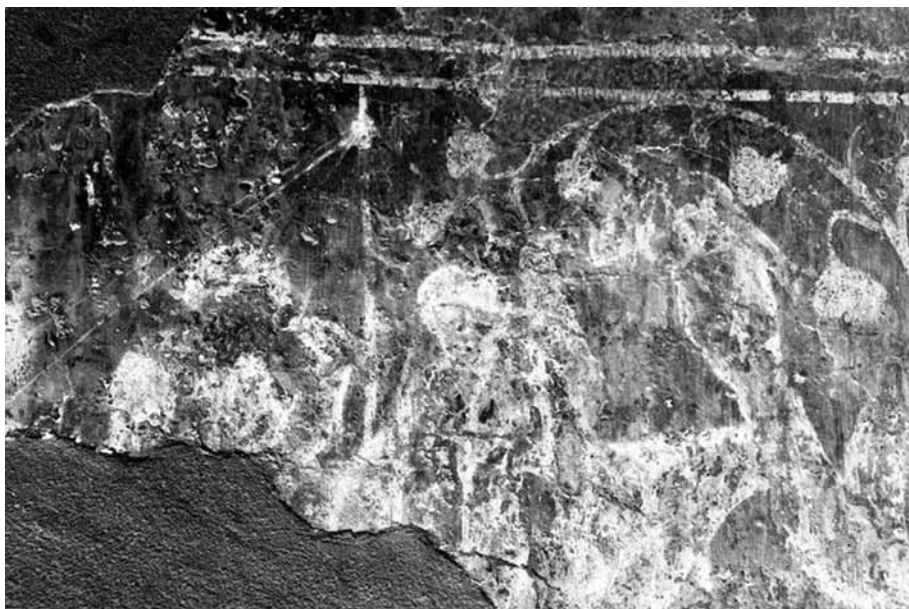
Slika 2: Sopiana, grobna komora br. I, oslikani svod i djelomično zidovi grobnice. Na sjevernom zidu prikazana je kompozicija s Petrom i Pavlom oko središnjeg kristograma. Foto: András em Török

Slične ideje posreduju freske u grobnici br. XXXIII. Na istočnom zidu sačuvani su ostaci središnjeg kristograma i girlandi. Od fi guralnih motiva dobro su sačuvane freske s Adamom i Evom i Danijelom .

Nešto drugačiji sadržaji i ikonografi ja obilježavaju solunske freske iz druge pol. 4. i ranoga 5. st. Inače, čitav niz grobnica datiran je u 4. st. Konstantinovskom vremenu pripada reprezentativno slikarstvo u grobnici br. 46 s prikazom obitelji i rajskim okruženjem. U drugim grobnicama iz istoga vremena pojavljuje se Dobri pastir i simbolički prikaz Raja, kompozicije s pticama, košarama itd. Pojavljuju se prikazi pokojnika koji imaju predloške u antičkim nadgrobnim stelama.

U grobnicama datiranim oko sredine 4. st. susreću se motivi zemaljskog blagostanja – simbolički prikazi plodova zemlje, vaze... Takvi prikazi u grobnici br. 57 datiraju se u treću četvrtinu 4. st. Pojavljuju se i motivi lova u kontekstu prikaza zemaljskog raja. Slični raskošni i životni prizori pojavljuju se u grobnicama 5. st. Međutim, od sredine 5. st. u solunskim oslikanim grobnicama sve više se pojavljuje motiv križa, uz dodatak golubica, janjeta i sličnih motiva. U 6. st. motiv križa ima posebno značenje, on predstavlja osnovnu temu sepulkralnog slikarstva. Često su na križu ovješena apokaliptička slova A i Ω. Prateći motivi su ptice, biljke, stabla... Križ ostaje dominantnim motivom u grobnicama 7. i 8. st .

Ranokršćansko slikarstvo u Solunu, kao i drugdje u drugoj polovici 3. i u 4. stoljeću, poznaje fi guralne scene koje donose teme iz Starog i Novog zavjeta. Upravo te fi guralne kompozicije uzimaju se posebno u obzir pri interpretacijama položaja

Slika 3: Sopianae, grobna komora br. I, freska s Jonom. Foto: András em Török

solunskog slikarstva unutar ranokršćanske umjetnosti.⁶ U usporedbi s najvažnijim korpusom ranokršćanskog slikarstva, freskama u rimskim katakombama, solunske oslikane grobnice karakteriziraju određene specifičnosti. Primjerice, u Solunu se pojavljuju ikonografske inačice u odnosu na kanonske tipove u rimskom slikarstvu (motiv Lazara). Neke od najomiljenijih scena potpuno nedostaju odnosno tek se naslućuju u reduciranom prikazu (Jona). Te razlike u odnosu na kanonske biblijske i guralne motive, kao i omiljenost motiva iz prirode, upućuju na kompleksnu genezu solunskog ranokršćanskog slikarstva (Slika 4). Pored utjecaja iz Rima značajnu ulogu imala je domaća umjetnička baština.

Oslikane grobnice poznate su i na većem broju drugih lokaliteta u Iliriku. Tako na salonitanskim grobljima, s decentnim tipičnim kršćanskim simboličkim prikazima.⁷ Prema podacima iz vremena istraživanja salonitanskih lokaliteta oslikane grobnice bile su prilično brojne, ali vrlo malo fresaka se sačuvalo. I na drugim važnim lokalitetima dolazilo je do propadanja spomenika. Po broju presvođenih grobnica ističe se *Naissus*, međutim, freske su ipak manje zastupljene.⁸ Od motiva tipični su simbolički prikazi poput križa i kristograma te također, u ranokršćanskoj umjetnosti omiljene, vegetabilne vitice, stabalca i ptice. Najvažnija je grobnica s i guralnim motivima apostola Petra i Pavla i središnjim kristogramom. Kako je odavno zapaženo u literaturi, ta kompozicija gotovo je istovjetna freski iz komore

⁶ Kuvatova, *Iconographic Programs*, bez paginacije; Kuvatova, *Early Christian Funerary Painting*, str. 128-141.

⁷ Cambi, *Antika*, str. 282-284, s podacima o starijoj literaturi.

⁸ Usp. Jeremić, Filipović, *Traces of early Christianity*, str. 1743-1758; Popović (ed.), *Jagodin Mala, kasnoantička nekropola*.

Slika 4: Solun, Muzej bizantske kulture, Freska u kasnoantičkoj grobnici. Foto: Mirja Jarak

br. I u Pečuhu.⁹ Kompozicija s apostolima u oslikanoj grobnici u Naissu datirana je u drugu pol. 4. st. i interpretirana kao odraz rimskih utjecaja u Iliriku tijekom 4. stoljeća.

Na kraju osvrta na slikarstvo u presvođenim grobnicama zanimljivo je iznijeti zapažanje u literaturi vezano uz dataciju fresaka na temelju Jeronimovog prijevoda Biblije. U jednom od već citiranih članaka čitamo: „An important source in terms of dating is the use of ivy leaves instead of pumpkin leaves in the depiction of the

⁹ Mirković, Starohrišćanska grobnica u Nišu, str. 53-72; Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia*, str. 313, 334-335; Migotti, An early Christian fresco, str. 218. O oslikanim grobnicama na području današnje Srbije u kontekstu drugih spomenika iz ranokršćanskog razdoblja usp. Jarak, Kršćanstvo na tlu Srbije, str. 349-356.

Slika 5: Rim, S. Maria Antiqua, ranokršćanski sarkofag. Foto: Mirja Jarak

resting Jonah in chamber I. The scene is based on the Biblical text, and the first identification of the plant as ivy is found in St Jerome's annotated translation of the Bible in 389/390-2 AD. Consequently, this crypt must have been made at the earliest at the end of the 4th century.¹⁰ O prikazu bršljana u sceni s Jonom u grobnici br. I i povezanosti s Jeronimovim prijevodom Biblije u literaturi je dosta pisano!¹¹ Sv. Jeronim je osobito važan izvor za motiv Jone u umjetnosti, budući da se u njegovom prijevodu Biblije nalaze neke specifičnosti, a za interpretaciju su važni i njegovi komentari biblijskim tekstovima.¹² Pitanje biljke koja izrasta kao zaklon Jona ostaje još uvijek tajnovito.¹³ Misteriozna biljka pojavljuje se samo u Knjizi o Joni, te je u prijevodu teško dati točnu identifikaciju. Razlozi zbog kojih je Jeronim zamijenio stari termin *cucurbita* s *hedera* mnogo su dublji od izvanjskih karakteristika biljaka. O tome svjedoči i interes antičkih pisaca, Jeronimovih suvremenika, i živa rasprava koja se vodila oko novoga termina.¹⁴ Za naš konkretni primjer, prikaz na fresci u gradu Sopianae, Jeronimov prijevod predstavlja datacijsko uporište, budući da je na fresci predočena biljka sa srčolikim listovima koja oblikom odgovara bršljanu, iako se slobodno izvija bez ikakvog oslonca koji prirodno traži biljka penjačica.

Navedena povezanost Jeronimovog teksta s ostvarenjem unutar ranokršćanske umjetnosti, o kojoj su posebno pisali mađarski autori, potkrepljuje se i pregledom brojnih prikaza Jone, budući da je riječ o vrlo omiljenom motivu. Na ranim sarkofazima i freskama Jona se odmara ispod zaklona ili biljke nešto drugačijih obilježja nego na izdvojenoj panonskoj fresci. Tako na čuvenom sarkofagu iz S. Maria Antiqua vidimo pravolinijsku strukturu zaklona s manje naglašenim vegetabilnim

¹⁰ Visy, *The Late Roman cemeteries*, str. 75, s podacima o ranijoj literaturi.

¹¹ Usp. Heidl, *Remarks on the Iconography*, str. 221. Iako većina autora smatra da se prikaz srčolikih listova može povezati s Jeronimovim tekstom, ima i drugačijih mišljenja. O teškoćama u identifikaciji biljke na panonskoj fresci pisali su tako Hudák, Nagy, str. 920-921, koji smatraju da prikaz nije odraz novog Jeronimovog prijevoda Biblije. Ne mijenjaju, međutim, dataciju freske u kraj 4. st.

¹² Heidl, o.c., 221-223. O Jeronimovom prijevodu i komentaru Knjige o Joni postoji opsežna literatura. O identifikaciji biljke, zaklona za Jona usp. Bazzana, *Cucurbita super caput Ioniae*, str. 309-322. Usp. tekst u hrvatskom prijevodu Jona 1-4, Biblija, str. 906-907.

¹³ Usp. kratku napomenu N. Cambija, *Vernakularna umjetnost*, str. 24: „Jeronim je držao da je tikva besmislena i tragao je u židovskim izvorima za pravim značenjem.“

¹⁴ Usp. Bazzana, o.c.

obicima (Slika 5). Primjeri su brojni i uključuju i jasne, realističke izvedbe biljke kao zaklona (kao na vatikanskom Joninom sarkofagu), ali detalji, poput ovješanih plodova tikvica, ukazuju na razlike u odnosu na panonsku fresku i njezino posebno mjesto u kontekstu podudarnosti s Jeronimovim tekstom. To bi svakako mogao biti jedan od prvih primjera likovnog oblikovanja scena o Joni na temelju novoga literarnog predloška – Jeronimovog teksta Vulgate .

Ranokršćanski sarkofazi

U osvrtu na skulpturu iz druge pol. 4. i prvih desetljeća 5. st. posebno mjesto pripada, kako je naglašeno u uvodnom dijelu ovoga rada, umjetnosti sarkofaga. U navedenom razdoblju izrada i skulpturalna obrada sarkofaga vrlo je razvijena, što proizlazi iz činjenice da u ovom vremenu djeluju tri najznačajnija velika radionička središta izrade ranokršćanskih sarkofaga: Rim, Konstantinopol i Ravena. Rimski ranokršćanski sarkofazi, od kojih je poznato preko 1000 primjeraka, predstavljaju najbrojniju skupinu. Njihova proizvodnja počinje već u drugoj pol. 3. st., ali traje vrlo kratko, do u prvo desetljeće 5. st., kada zapadnogotska provala dovodi do prestanka rada rimskih radionica sarkofaga. Konstantinopolska skupina sarkofaga broji znatno manje primjeraka, a vrijeme djelovanja radionica je drugačije u odnosu na rimske radionice. Najraniji konstantinopolski sarkofazi pripadaju, naime, vremenu Teodozija Velikog, posljednjim desetljećima 4. st. Proizvodnja sarkofaga trajala je nekoliko stoljeća, sve do ranoga srednjeg vijeka.¹⁷ Slični vremenski okviri ustanovljeni su i za ravensku produkciju, gdje se rana skupina sarkofaga datira u početak 5. st. Kod sarkofaga sačuvanih u Ravenni mogu se pratiti stilske promjene do kojih dolazi tijekom stoljeća, budući da ima primjeraka s jasnim obilježjima ranoga srednjeg vijeka.¹⁸ Ravenski sarkofazi, s obzirom na dugo trajanje proizvodnje, prilično su malobrojni, a do danas nije u potpunosti riješeno predstavljaju li zaista djela nastala u Ravenni ili je riječ o uvozu gotovih sarkofaga iz konstantinopolskih radionica.

Iako navedeni najznačajniji centri proizvodnje ranokršćanskih sarkofaga nisu smješteni u Iliriku, bilo ih je važno spomenuti zbog jasnijeg sagledavanja značenja lokalnih radionica na području Ilirika, kao i zbog mogućih utjecaja i uvoza sarkofaga iz velikih radioničkih središta. Isto tako, poznavanje produkcije u najznačajnijim središtima neophodno je za razmatranje tematskih i stilskih obilježja ranokršćanskih sarkofaga u različitim područjima Carstva.

Od radionica sarkofaga na području Ilirika posebno se ističe salonitanska

¹⁵ Sažete podatke donosi Koch, *Frühchristliche Sarkophage*, passim.

¹⁶ O sarkofazima radionica grada Rima postoji opsežna literatura, a brojna djela citirana su u navedenoj sintezi G. Kocha.

¹⁷ Za konstantinopolske sarkofage osim citirane sinteze (bilj. 15) usp. Koch, *Sarkophage des 5. und 6. Jahrhunderts*, str. 439-478; Firatli, *La sculpture byzantine*, passim.

¹⁸ Ravenske sarkofage sintetički su obrađivali različiti autori i to je, prema riječima G. Kocha, najcjelovitije objavljena skupina ranokršćanskih sarkofaga. Usp. Koch, *Frühchristliche Sarkophage*, str. 382. Od objava usp. Lawrence, *The Sarcophagi of Ravenna*; Valentini Zucchini, Bucci, *I sarcofagi a fi gura*, str. 23-61.

radionica ili radionice.¹⁹ Ističe se veliki broj sarkofaga i njihova kontinuirana produkcija od prvih početaka već potkraj 1. st. n. e. do početka 7. st. Poznato je nekoliko stotina primjeraka, među kojima se nalaze poganski i kršćanski sarkofazi. To znači da je salonitanska radionička produkcija bila daleko veća i od konstantinopolske i od ravenske. O kvaliteti salonitanskih sarkofaga svjedoči i činjenica da su u 6. st. izvoženi na susjednu, italsku obalu Jadrana. Salonitanski sarkofazi, izrađeni od kvalitetnog bračkog vapnenca,²⁰ prepoznati su na većem broju lokaliteta u Italiji.²¹ U Ravenni se ističe veća skupina salonitanskih sarkofaga, što je posebno zanimljivo budući da je u Ravenni djelovala jedna od najznačajnijih kasnoantičkih radionica sarkofaga. Import sarkofaga na susjednu obalu Jadrana svakako je zoran pokazatelj značenja salonitanske produkcije u kasnoj antici. Ni jedna druga radionica u Iliriku, niti po broju sarkofaga niti po kvaliteti izrade, nije usporediva sa salonitanskom. Osobito je signifi kantna situacija u Solunu, gdje uopće nema produkcije sarkofaga u kasnoj antici, a poganski sarkofazi su prilično zastupljeni. To odgovara situaciji i u drugim dijelovima Grčke, gdje nakon velike produkcije antičkih sarkofaga nema nastavka djelatnosti u kasnoj antici. Za Solun je svakako prihvatljivo razmišljanje G. Kocha, koji izostanak produkcije ranokršćanskih sarkofaga objašnjava omiljenošću drugih tipova sepulkralnih spomenika, osobito omiljenošću zidanih oslikanih grobnica.²² Brojne oslikane grobnice u Solunu nadomještavale su izradu reljefno ukrašenih sarkofaga. U drugim iliričkim radioničkim središtima postojala je određena produkcija ranokršćanskih sarkofaga, ali vjerojatno je postojanje različitih forma grobova i grobnica, posvjedočeno i arheološkim nalazima, uz ograničenja u samoj izradi sarkofaga, vodilo do smanjene ili tek sporadične produkcije. U Saloni je pak, unatoč prisutnosti različitih forma grobova i unatoč poznavanju oslikanih grobnica, ukop u sarkofazima bio vrlo zastupljen i omiljen tijekom cijele kasne antike. Čini se da se proizvodnja sarkofaga, započeta u prvim stoljećima Carstva, s jednakim intenzitetom nastavila do početka 7. st.

Salona se ističe i s obzirom na uvoz sarkofaga iz velikih kasnoantičkih radioničkih središta. Poznat je import nekoliko sarkofaga iz 4. st. iz rimskih radionica. Ravenska radionica uopće nije izvozila svoje sarkofage, a konstantinopolska je bila orijentirana na istočna područja, tako da je na prostoru Ilirika poznat samo jedan primjerak, sarkofag iz Doljana u Crnoj Gori.²³

Za temu ovoga rada osobito su važni dekorirani sarkofazi iz druge pol. 4. i početka 5. st. Postavlja se pitanje o mogućnosti izdvajanja salonitanskih dekoriranih sarkofaga iz navedenog užeg vremenskog perioda .

¹⁹ Radionice su sigurno djelovale na otoku Braču i u samoj Saloni, a zbog obima proizvodnje može se pretpostaviti njihova lokacija na više položaja .

²⁰ O bračkim kamenolomima i vrstama vapnenca usp. Marinković, Miliša, *Marmore laudata Brattia*.

²¹ O izvozu salonitanskih sarkofaga, o čemu je raspravljalo više autora, usp. noviji prilog Basić, Ranokršćanski sarkofag iz Trevisa, str. 7-20.

²² Koch, *Frühchristliche Sarkophage*, str. 544.

²³ Koch, *Frühchristliche Sarkophage*, str. 554.

Poznato je da su fi guralni motivi rijetko zastupljeni na starokršćanskim salonitanskim sarkofazima. Ta je problematika iscrpno obrađena u literaturi, osobito u brojnim radovima Nenada Cambija.²⁴ Biblijske fi guralne kompozicije sa scenama iz Starog i Novog zavjeta, tako omiljene na rimskim sarkofazima iz 4. st., u salonitanskim radionicama nisu izrađivane. Ljudska fi gura pojavljuje se rijetko i u pravilu nestaje već sredinom 4. st. Budući da stilske karakteristike u klesarskoj obradi fi guralnih motiva često omogućavaju precizniju dataciju, kod salonitanskih sarkofaga taj oslonac uglavnom nedostaje. Salonitanski kršćanski sarkofazi mogu biti potpuno lišeni dekoracije, a kada se ona pojavljuje ograničena je na reducirani broj biljnih i zoomorfnih motiva te na kršćanske simboličke motive poput križa i kristograma. Križ na pročelnoj strani posebno je vezan uz veću skupinu sarkofaga okvirno datiranih u 6. st.

Za izdvajanje sarkofaga iz druge pol. 4. i početka 5. st. najvažnije uporište su natpisi. Oni se, na kršćanskim sarkofazima u Saloni, mogu nalaziti unutar tabule ili slobodno postavljeni na plohi sarkofaga.²⁵ U odnosu na veliki broj natpisa, tek nekoliko se nalazi na sarkofazima sa složenijim dekorativnim motivima. Posebno mjesto mogao bi imati sarkofag s Manastirina datiran u 360. g.²⁶ Sarkofag ima duži natpis u tabuli na pročelnoj strani. Ispod ansa tabule simetrično je uklesan motiv dupina koji guta polipa (Slika 6). Taj motiv prisutan je na još nekoliko salonitanskih kršćanskih sarkofaga, a ranije je poznat na poganskim spomenicima.²⁷ Značenje suprotstavljanja, borbe, na kršćanskim spomenicima odnosi se na antagonizam dobra i zla, pri čemu dupin simbolizira Krista. O pouzdanosti takvog tumačenja svjedoči prikaz na jednoj gemi, gdje je motiv popraćen odgovarajućom legendom. U ranokršćanskoj umjetnosti slično značenje izražavalo se i prikazom drugih simboličkih motiva. Ovdje je zanimljivo spomenuti prikaz pijetla i kornjače na akvilejskim podnim mozaicima iz Teodorova doba. O kršćanskom značenju takvih prikaza pisali su crkveni pisci, među njima i sv. Jeronim.²⁸ U literaturi je Jeronimovo pisanje o kornjači kao simbolu teških grijeha heretika tumačeno iz povijesne zbilje 4. stoljeća (borba s arijanstvom).²⁹ Na taj način je ranije nastalim motivima (akvilejski podni mozaici pripadaju ranome 4. st.), moguće pridodati i smisao koji izvorno nisu morali imati. Slično možemo napomenuti uz motiv dupina i polipa na kršćanskim sarkofazima. Pored pouzdano datiranog spomenika iz početka druge pol. 4. st., motiv se javlja na najranijim kršćanskim sarkofazima u Saloni, a poznat je i na poganskim sepulkralnim spomenicima (stelama) iz 2. i 3. st. Osnovno značenje je, zbog jasnoće i reduciranosti motiva, konstantno, ali tijekom vremena mogla su se podrazumijevati različita posebna značenja, povezana s novim idejama unutar kršćanstva.

²⁴ Okvirni podaci izneseni su u sintezi Cambi, *Antika*, 256-273. Detaljnije usp. primjerice Cambi, Krist i njegova simbolika, str. 57-106; Cambi, I sarcofagi, str. 75-96.

²⁵ Cambi, *Antika*, str. 266-270.

²⁶ Duval, Marin, Prévot (eds.), *Salona IV, Inscriptions*, I, n° 155, 393-397.

²⁷ O motivu dupina i polipa na poganskim spomenicima u unutrašnjosti provincije Dalmacije usp. Dodig, *Dolphin Representations*, str. 486-488, 497-499.

²⁸ Hagenauer, *Omnis in Domini potestate*, str. 151-157. Riječ je o Jeronimovom navodu u djelu *In Os. 12,11* (PL 25, 929).

²⁹ *Ibid.*, l.c.

Slika 6: Salona, Manastirine, oštećeni sarkofag. Preuzeto iz: Nenad Cambi, *Sarkofazi lokalne produkcije u rimskoj Dalmaciji*, Split 2010, str. 143, T. V,1 .

Pobjeda dobra nad zlom, svjetla nad tamom, predočena u motivu dupina i polipa, prisutna je i u dominantnoj fi guralnoj temi skulpture Teodozijeve doba, temi *Maiestas Domini*.³⁰ Figuralna kompozicija Kristovog veličanstva prisutna u najznačajnijim klesarskim radionicama – u Rimu, Konstantinopolu i Ravenni, nije, kako se zaključuje na temelju sačuvanih spomenika, bila omiljena u radionicama na području Ilirika. S njom se, međutim, povezuju kršćansko-simbolički motivi poput križa i kristograma, prisutni u ranokršćanskoj umjetnosti na području Ilirika. Na freskama u Iliriku nalazimo i fi guralnu kompoziciju uz središnji kristogram (kompozicija u presvođenim grobnicama), što je još jasnija potvrda povezanosti s dominantnim temama u umjetnosti Teodozijeve doba .

U ovom kratkom osvrtu tek su naznačena neka obilježja umjetnosti u Iliriku u doba djelovanja sv. Jeronima. To je učinjeno na temelju izabranih spomenika ili skupina spomenika, što može predstavljati poticaj za daljnje cjelovitije studije i sistematsku obradu građe .

Izvori i literatura

Izvori

Biblija, Stari i Novi zavjet, Zagreb, 1968, Jona 1-4, str. 906-907 .

S. Eusebius Hieronymus, *Commentaria in Osee*, Lib. III, cap. XII; Migne, J. P., *Patrologiae cursus completus*, Series latina, Tomus XXV, Parisiis 1884.

Literatura:

Basić, Ivan, Ranokršćanski sarkofag iz Trevisa i njegova grupa. *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 39, 2015, 7-20.

Bazzana, Giovanni B, Cucurbita super caput Ioniae: Translation and Theology in the Old Latin Tradition. *Vetus Testamentum* 60, fasc. 3, 2010, str. 309-322 .

Bratož, Rajko, *Med Italijo in Ilirikom. Slovenski prostor in njegovo sosedstvo v pozni antiki*. Ljubljana, 2014.

³⁰ O fi guralnim kompozicijama u umjetnosti teodozijanskih sarkofaga usp. davne, ali još uvijek relevantne interpretacije: Gerke, *Christus in der spätantiken Plastik*, str. 53-76 .

- Cambi, Nenad, Krist i njegova simbolika u likovnoj umjetnosti starokršćanskog perioda u Dalmaciji, *VAHD* 70-71, 1968-69, 57-106.
- Cambi, Nenad, *Antika*. Zagreb, 2002.
- Cambi, Nenad, I sarcofagi della tarda antichità in Istria e Dalmazia. *Sarcofagi tardoantichi, paleocristiani e altomedievali*, Città del Vaticano, 2004, 75-96.
- Cambi, Nenad, Vernakularna umjetnost ranokršćanskog razdoblja u zaleđu rimske Dalmacije. Split, 2020.
- Cedilnik, Alenka, Ilirik med Konstantinom Velikim in Teodozijem Velikim. Ljubljana 2004.
- Chevalier, Pascale, *Ecclesiae Dalmatiae*. Rome-Split, 1995.
- Ciglenečki, Slavko, *Višinske utrdbe iz časa 3. do 6. st. v vzhodnoalpskem prostoru*. Ljubljana, 1987.
- Dodig, Radoslav, Dolphin Representations on Funeral Monuments in the Interior of the Province of Dalmatia. *Sepulkralna skulptura zapadnog Ilirika i susjednih oblasti u doba Rimskog Carstva*, Cambi, Nenad, Koch, Guntram (eds.), Split, 2013, str. 481-505.
- Duval, Noël, Marin, Emilio, Prévot, Françoise (eds.), *Salona IV, Inscriptions de Salona Chrétienne IVe-VIIe siècles*. Rome-Split, 2010.
- Firatli, Nezih, *La sculpture byzantine fi gurée au Musée Archéologique d'Istanbul*. Paris, 1990.
- Gábor, Olivér, Early Christian Buildings in the Northern Cemetery of Sopiana. *Studia Patristica* LXXIII, 2014, 39-47.
- Gáspár, Dorottya, *Christianity in Roman Pannonia*. Oxford: BAR International Series 1010, 2002.
- Gerke, Friedrich, *Christus in der spätantiken Plastik*. Berlin, 1941.
- Hagenauer, Johann, Omnis in Domini potestate. Das theologische Programm des frühchristlichen Mosaikfußbodens im Dom zu Aquileia. *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien*, 47, 1964-65, str. 149-177.
- Heidl, György, Remarks on the Iconography in the „Peter-Paul“ (No. 1) Burial Chamber of Sopiana. *Studia patristica*, LXXIII, 2014, str. 219-235.
- Hoddinott, Ralf, *Early Byzantine churches in Macedonia and southern Serbia*. London, 1963.
- Hudák, Krisztina, Nagy, Levente, Early Christian burial chambers and wall paintings in the northern cemetery of Sopiana. *Saint Martin and Pannonia*, Tóth, Endre, Vida, Tivadar, Takács, Imre (eds.), Pannonhalma-Szombathely, 2016, str. 77-83.
- Hudák, Krisztina, Nagy, Levente, Research on Roman Wall painting in Hungary between 2004 and today. Interpreting and reinterpreting the evidence. *Pictores per provincias II – status quaestionis, Actes du 13 Colloque de l'Association Internationale pour la Peinture Murale Antique (AIPMA)*, Dubois, Yves, Niffeler, Urs (eds.), Antiqua 55, Basel, 2018, str. 913-926.
- Jarak, Mirja, Kršćanstvo na tlu Srbije od prvih početaka do dolaska Slavena. *Diacovensia* 27, no. 2, 2019, str. 339-359.
- Jeremić, Gordana, Filipović, Aleksandra, Traces of early Christianity in Naissus. *Acta XVI congressus internationalis archaeologiae Christianae*, Brand, Olof, Castiglia, Gabriele (eds.), Città del Vaticano, 2016, str. 1743-1758.
- Jones, Arnold Hugh Martin, *The Later Roman Empire*, 284-602, Oxford 1990.
- Knifić, Timotej, Sagadin, Milan, *Pismo brez pisave. Arheologija o prvih stoletjih kršćanstva na Slovenskem*. Ljubljana, 1991.
- Koch, Guntram, Sarkophag des 5. und 6. Jahrhunderts im Osten des Römischen Reiches. *Acta XIII Congressus internationalis archaeologiae christianae*, Cambi, Nenad, Marin, Emilio (eds.), Città del Vaticano – Split, 1998, 439-478.
- Koch, Guntram, *Frühchristliche Sarkophage*. München, 2000.
- Kollwitz, Johannes, *Oströmische Plastik der theodosianischen Zeit*. Berlin: Walter de Gruyter & co., 1941.

- Kourkoutidou-Nikolaidou, Eutychia, Tourta, Anastasia, *Wandering in Byzantine Thessaloniki*. Atena, 1997.
- Kuvatova, Valeria, Iconographic Programs of the Early Christian Tombs of Thessaloniki in the Context of the Contemporary Traditions of the Funerary Art. *Materials of the Third International Conference on Hellenic Studies in the Memory of Irina Kovalyova*, Moscow, 2015, bez paginacije.
- Kuvatova, Valeria, Early Christian Funerary Painting in Thessaloniki. Macedonian and Roman Traditions. *Macedonian – Roman – Byzantine: The Art of Northern Greece from Antiquity to the Middle Ages*, bez imena urednika, Moscow, 2017, 128-141.
- Lawrence, Marion, *The Sarcophagi of Ravenna*. New York, 1945.
- Marinković, Vinka, Miliša, Miona, *Marmore laudata Brattia*. Split, 2015.
- Marki, Eferpi, *La nécropole de Thessalonique aux époques tardo-romaine et paléochrétienne (du milieu du IIIe siècle au milieu du VIIIe siècle apr. J.-C.)*. Athènes, 2006.
- Migotti, Branka, *Evidence for Christianity in Roman Southern Pannonia (Northern Croatia)*. Oxford: BAR International Series 684, 1997.
- Migotti, Branka, An early Christian fresco from Štrbinci near Đakovo. *Hortus artium medievium* 3, 1997, 213-223.
- Mirković, Lazar, Starohrišćanska grobnica u Nišu. *Starinar* 5-6, 1954-1955, str. 53-72.
- Mócsy, András, *Pannonia and Upper Moesia*. London-Boston, 1974.
- Popović, Slaviša (ed.), *Jagodin Mala, kasnoantička nekropola*. Niš, 2013.
- Popović, Vladislav, Die süddanubischen Provinzen in der Spätantike vom Ende des 4. bis zur Mitte des 5. Jahrhunderts. *Südosteuropa Jahrbuch* 17, 1987, 95-139.
- Popović, Vladislav, Kondić, Vladimir, *Caričin Grad*. Beograd, 1977.
- Schiller, Gertrud, *Ikongraphie der christlichen Kunst*. Gütersloher, 1966-1991.
- Severin – zwischen Römerzeit und Völkerwanderung, Ausstellung im Stadtmuseum Enns. Linz, 1982.
- Tóth, Endre, Das Christentum in Pannonien bis zum 7. Jahrhundert nach den archäologischen Zeugnissen. *Das Christentum im bairischen Raum von den Anfängen bis in 11 Jahrhundert*, Boshof, Egon, Wolff, Hartmut (eds.), Köln – Weimar – Wien, 1994, 241-272.
- Valentini Zucchini, Giselda, Bucci, Mileda, I sarcofagi a fi gura e a carattere simbolico. „*Corpus della scultura paleocristiana bizantina ed altomedievale di Ravenna*“, Bovini, Giuseppe (ed.), Roma, 1968, 23-61.
- Visy, Zsolt, The Late Roman cemeteries of Sopiana. *Saint Martin and Pannonia*, Tóth, Endre, Vida, Tivadar, Takács, Imre (eds.), Pannonhalma-Szombathely, 2016, 68-76.

SUMMARY

Early Christian paintings and sculpture in Illyricum in St Jerome's time

Mirja Jarak

In the article the author gives an insight into early Christian paintings and sculpture in *Illyricum*, dated to the second half of the 4th and early 5th century. Of the paintings and sculpture only two groups of monuments have been presented: painted vaulted tombs and sarcophagi. The second half of the 4th and first half of the 5th century have been known as Theodosian period, in the history of art specific in style and iconography. In the iconography of the Theodosian period the most significant theme was *Maiestas Domini*, represented through different variations of depiction. The theme was specially connected to sarcophagi reliefs of the great sarcophagi workshops of Rome and Constantinople, where figural compositions were popular. In *Illyricum* such figural depictions are known in the fresco decorations of the painted tombs, while they didn't be popular at the stone monuments.

Christian painted tombs have been known from numerous localities in different parts of *Illyricum*. Special place, in terms of number, style and iconography of frescoes, have two important cities, *Sopianae* and *Thessalonica*. In *Sopianae* painted vaulted tombs have been dated to the short period of the second half of the 4th and early 5th century, while in *Thessalonica* the tombs belong to the very broad period of around 1000 years, from the end of the 2nd century till the end of Middle Byzantine period. It is, however, possible to separate painted tombs from the 4th and 5th century.

In two painted tombs in *Sopianae* (no. I and XXXIII) preserved figural depictions are very significant. In the context of this article a special concern should be given to the famous tomb I which contains figural representations. Among the preserved frescoes there are depictions of apostles Peter and Paul and prophet Jonah. The composition with Jonah, according to the interpretations in literature, has a special value for dating of the paintings in the tomb I. Namely, depiction of ivy leaves instead of pumpkin in the scene of the resting Jonah is connected with the translation of the Bible by St Jerome. Mention of ivy in the story of Jonah first appeared in St Jerome's translation at the end of the 4th century. The relationship between pictorial representation of the resting Jonah in the vaulted tomb no. I and St Jerome's translation of the Bible has been detailed analyzed in the relevant literature. Although some authors deny connection between the fresco and St Jerome's text, in this article that connection has been accepted. The Pannonian fresco is precisely dated example of art which shows influence of literary works in shaping of early Christian iconography and especially acceptance and influence of new literary sources. The fresco with the scene of Jonah must have been executed immediately after St Jerome's translation work. Otherwise, fresco-paintings in *Sopianae*, as at some other localities in *Illyricum*, exhibit clear influences from Rome.

In the painted tombs at *Thessalonica* from the second half of the 4th and early 5th century, prevailed somewhat different repertoire and iconography. There are representations of earthly good, fruits, vases, hunting scenes etc. The frescoes have rich and lifelike character. In that part they differ from standard biblical themes and imitate prototypes from nature. But, beside domestic, hellenistic influence, Roman influence is also presented, although in smaller degree than at other localities in *Illyricum*.

In review of sarcophagi reliefs from the time of St Jerome it has been pointed out that *Salona* was the biggest sarcophagi workshop in *Illyricum*. On the Salonitan sarcophagi from the second half of the 4th century and later time, figural themes with human images disappeared. They didn't be significantly present on the earlier Salonitan sarcophagi as well. Lack of figural reliefs, which often contain stylistic features suitable for precise dating as can be demonstrated

by means of Roman sarcophagi of the 4th century, yields difficulties in dating of the Salonitan sarcophagi. In that respect inscriptions have important role, because they can provide data for dating.

In relation to numerous inscriptions, only a smaller number of them belong to sarcophagi with symbolic decorative images. Here should be emphasized one sarcophagus from Manastirine, dated by inscription in AD 360. The sarcophagus has a longer inscription on the front side. Below the *ansae* of the *tabula* depiction of a dolphin swallowing polyp has been symmetrically carved. The same motif is known on several Salonitan early Christian sarcophagi and even on earlier pagan monuments. The meaning of battle between good and evil on Christian monuments is reliable, and dolphin stands for Christ. In early Christian art similar meaning was manifested by means of other symbolic images. It is interesting to mention here depiction of cock and turtle on the floor mosaic of the basilica in Aquileia from the early 4th century. Christian meaning of the depiction was interpreted by the church writers. St Jerome wrote about mosaic and marked turtle as a sign of deep sins of heretics. Although he didn't comment similar motif on the Salonitan sarcophagi, it can be concluded that Salonitan depiction had some similar meaning and that is why it can also be seen in the light of St Jerome's observations on Christian art.